

אשליית השיבה אל המסורת

אסף שרון

רעיון השיבה הטקטית אל המסורת צובר בשנים האחרונות פופולריות מפתיעה בקרב אינטלקטואלים, עיתונאים ופוליטיקאים בישראל ובעולם. הניתוק מהמורשת הדתית, כך נטען, הוא הסיבה לחולשת הפוליטיקה הליברלית, והמענה לעליית הלאומנות הוא חיבור מחודש לגרסה פרוגרסיבית ומתונה יותר של המסורת. אולם המקרה הישראלי מלמד שגישה זו שגויה תאורטית ומסוכנת פוליטית

פברואר 2019

בעיה של השמאל נובעת בעיקרה מכך שהוא אינו מזוהה עם הממד היהודי, ואינו נתפש כמחויב למורשת". במילים אלו מתמצת אבי שילון, בספרו **תונת השמאל**, קונספציה שהופכת את אט לטו לזוגה רוחות. השמאל מפסיד לא משום שהוא חסר סדר יום משכנע, מנהיגות אמין, מוסדות אפקטיביים או אסטרטגיה פוליטית, אלא משום שאינו יהודי מספיק. בקיצור, "השמאל שכח מה זה להיות יהודים". זו הסיבה, כך נטען, שהוא אינו מצליח לסחוף ציבורים רחבים יותר גם כאשר הוא דואג לאינטרסים שלהם. "העם" מחובר למסורת, ואילו השמאל הליברלי מדבר בשם ערכים אוניברסליים מנותקים. אם כן, כדי להגיע לליבו של אותו קולקטיב אמורפי, "העם", יש להלביש את תפיסת העולם הליברלית והפרוגרסיבית במלבושים דתיים. התחדשות יהודית כאסטרטגיה פוליטית.

מגמת ההתחדשות היהודית והשיבה אל "ארון הספרים היהודי" התעצמה, למרבה האירוניה, בעקבות רצח רבין. בתי מדרש ואף בתי כנסת חילונים, טקסי חג ושירת פיוטים, דרשות פרשת השבוע, "פסיכולוגיה יהודית" וסיורי סליחות – כל אלה עולים כפורחים בעשרים השנים האחרונות. מגמה זו נכרכה עד מהרה במאמץ ליצור ולצרוך גרסה "רכה", ליברלית יותר, של מסורת יהודית כדי לפתור את "הבעיה של השמאל" ולתת מענה לעליית הלאומנות. דא עקא, זוהי בדיוק התקופה שבה השמאל והכוחות הליברליים בישראל קורסים, בעוד הריאקציה הדתית-לאומנית משגשגת.

אסטרטגיית השיבה אל המסורת נטועה בתפיסה פוליטית וחברתית עמוקה וותיקה יותר מההתמודדות המקומית של מחנה השמאל הישראלי עם משבר פוליטי מתמשך. לנוכח הריאקציה הדתית-לאומנית שחוו בעשורים האחרונים חברות שונות ברחבי העולם, יותר ויותר אינטלקטואלים, עיתונאים ופוליטיקאים מאמצים גישה שאפשר לכנותה "ניאו-מסורתית". גישה זו מורכבת משני מהלכים. הראשון הוא הדיאגנוזה, הגורסת כי דווקא הסילוק של הדת מהספירה הציבורית הוא שאחראי לתחייה דתית-לאומנית. הפילוסוף האמריקני מייקל וולצר מציג דיאגנוזה טיפוסית מסוג זה. בניתוח השוואתי של עליית הדת הפוליטית באלג'יריה, בהודו ובישראל הוא טוען שהמייסדים המודרניסטיים של המדינות שחוות כיום תחייה דתית

ביקשו להנחיל לעמם חילוניות בלתי מתפשרת שהייתה זרה לסנטימנטים המסורתיים שלהם. הריאקציה הדתית הייתה רק עניין של זמן. "כאשר אורח החיים הדתי אינו מורשה לעלות אל שדה המשחק הציבורי, הוא מוצא לו ביטוי מעוות בדמות פונדמנטליזם, התעוררות דתית ושנאת זרים", מסביר באותה נימה האינטלקטואל ההודי אשיס ננדי (Nandy).

מכאן נגזר המהלך השני של הניאוו-מסורתיות: אם חילוניות-יתר היא הסיבה לעליית הדת הלאומנית, הרי שיבה אל המסורת היא התרופה. הסופר רָזָה אסלאן (Aslan) סבור, למשל, כי "אסלאמיזם יכול להיות האמצעי לסיכול ג'יהאדיזם". וולצר מבטא עמדה דומה, הרווחת במעגלי ההתחדשות היהודית בישראל, כשהוא דורש מיהודים ליברלים "לנכס מחדש את המסורת" ולהתמודד איתה "התמודדות ביקורתית" אם הם מבקשים להשיג הצלחה תרבותית ופוליטית. במילים אחרות, קידום ערכי החירות והשוויון מחייב התנערות מבית הגידול הליברלי שלהם, או לכל הפחות הלבשתם במחלצות מסורתיות.

עבור חלק מהניאוו-מסורתיים, מדובר בצעד טקטי גרידא: שימוש במשאבים הדתיים כאמצעי לקידום ערכים ליברליים. לטענתם, אי אפשר למכור להמון המסורתי ליברליזם ודמוקרטיה כמות שהם: חייבים לחלץ אותם מתוך המקורות או לדחוק אותם לתוך המקורות. אחרים רואים בדת ובמסורת תחליפים כוללים לתפיסות הליברליות של הנאורות, שיכולים לשמש בסיס טוב יותר לקידום ערכים של צדק, סובלנות ושוויון. לטענתם, היות שהליברליזם עצמו הוא נטע זר בתרבויות לא-אירופיות, יש להתנער ממנו ולקדם תחליפים פרוגרסיביים מקיפים מתוך התרבויות והדתות הפרטיקולריות. דוגמה בולטת למסורתנות אנטי-ליברלית שכזו היא עמדתו המביכה של מישל פוקו ביחס למהפכה האסלאמית, שבה הוא ראה "ניסיון לפתוח ממד ספיריטואליסטי בפוליטיקה" שיאפשר חירות ושוויון כנים ועמוקים יותר מאלה של הדמוקרטיה המערבית של הנאורות. בישראל, אנטי-ליברלים שמאליים רואים במורשת הדתית בסיס טוב יותר לקידום סדר חברתי צודק. אמנון רז-קרקוצקין, למשל, רואה בעליית הלאומנות הדתית אחרי 1967 "אפקט של השיח הציוני" ששלל את המסורת היהודית ה"גלויתית". את הכלים להתגבר על הלאומנות הוא מוצא באורתודוקסיה החרדית, שיודעת לעשות "הפרדה בין קודש לחול [...]" שהחילוניות לא נותנת לה מקום.

מה שמשותף לשני סוגי הניאוו-מסורתיות, הטקטית והאנטי-ליברלית כאחד, הוא הפנייה אל המסורת הדתית וראייתה כבסיס יעיל יותר לקידום ערכים פרוגרסיביים. אולם המקרה הישראלי מלמד שהניאוו-מסורתיות, על שתי טענותיה – הדיאגנוסטית והפרוגרמטית – שגויה תאורטית ומסוכנת פוליטית. בניגוד לדיאגנוזה הניאוו-מסורתית, התרבות העברית החדשה רוויה בתכנים מסורתיים. היא נוצרה, במידה רבה, מתוך התמודדות עם המורשת היהודית. התמודדות זו תרמה לפריחה יצירתית שאין לה אח ורע ביהדות הדתית, אולם לא מנעה את הריאקציה הדתית-לאומנית ואפילו תדלקה אותה בלי משים.

אבל נניח לניתוח ההיסטורי ולשאלת היחס בין התרבות העברית והתנועה הציונית ובין המסורת היהודית, ונעמוד על חולשותיה הרעיוניות של הניאוו-מסורתיות.

מסורת בסד הליברלי

הרעיון כי השיבה אל המסורת יכולה לשמש אמצעי גיוס פרוגרסיבי מבוסס על שתי הנחות. הנחת יסוד ראשונה היא שאפשר לנסח רעיונות פרוגרסיביים כהמשך טבעי ואותנטי של מסורת דתית נתונה. הנחת היסוד השנייה היא שקידום הרעיונות הללו במונחים דתיים ינחל הצלחה גדולה יותר במשיכת קהל מסורתי. שתי ההנחות הללו שגויות.

כדי לגייס את ההמונים, על הניאו-מסורתיות לטעון שהיא המשך אותנטי של המורשת ולא רפורמה או, חלילה, מהפכה. לצורך כך מצדדיה נוקטים אסטרטגיה של ליקוט סלקטיבי: הם מקדישים מאמץ רב לחילוץ מוטיבים ליברליים ופרוגרסיביים מתוך המסורות הדתיות. הם מדגישים, למשל, תמות של סובלנות ושוויון כדי לטעון שהאסלאם האמיתי מכבד נשים, שהינדואיזם אותנטי דוגל בשוויון או שהיהדות הרבנית רוויה דמוקרטיה וסובלנות. הגישה הזאת משתקפת בהצהרות של פוליטיקאים מן השמאל, כמו אהוד ברק שטען לאחרונה כי לחזון של הממשלה הנוכחית "אין שום קשר ליהדות", או הנשיא אובמה שקבע כי הפעולות של אל-קאעידה ודאעש "אינן מתיישבות עם האסלאם". שר החוץ בממשלו, ג'ון קרי, אף הציע שהדרך להילחם בדאעש היא "להתחיל להפיץ את האסלאם האמיתי".

ברוח דומה, הפילוסופית מרתה נוסבאום (Nussbaum) טוענת שהיהדות האותנטית ואפילו "האורתודוקסית" היא שוויונית וליברלית, וכי כל העובדות שלכאורה סותרות זאת אינן אלא "מנהגים היסטוריים פגומים": "כיהודייה רפורמית, אני סבורה שליבת היהדות היא מערך של רעיונות מוסר על-זמניים שהתגלו באופן בלתי מושלם בכתובים ובהיסטוריה הרבנית כאחד. [...] מבחינתי, עמדות אלה מייצגות את הליבה האותנטית של היהדות".

אם מדובר בהעדפה אישית, נוסבאום רשאית לברור לה איזו יהדות שתחפוץ. אבל כשמדובר ביהדות כתופעה היסטורית, שמעוגנת בפרקטיקות ובטקסטים מסוימים, עמדה זו משוללת יסוד. כשם ששישיבה לשולחן הסדר וביקור אקראי בבית כנסת לא הופכים אדם לדתי, כך מוטיבים שוויוניים או סובלניים לא הופכים תרבות לדמוקרטית או ליברלית. גם המוטיבים הפרוגרסיביים ביותר מעוגנים בתוך מכלול שעל פי רוב לא רק רחוק מהעקרונות הללו, אלא אף מנוגד להם. על כל פסוק שנשמע ליברלי יש עשרות פסוקים המבטאים גזענות, שוביניזם, לאומנות ואלימות. על כל "תנורו של עכנאי" יש "טוב שבגויים הרוע". המשאבים הטקסטואליים והאינטלקטואליים של כל הדתות הגדולות עשירים וכוללים תמות רבות שאפשר לקשר עם רעיונות הומניסטיים, ליברליים ודמוקרטיים. אבל אין זה אומר שהמסורות עצמן הן הומניסטיות, ליברליות או דמוקרטיות.

לנוכח מקורות "בעייתיים" כאלה, הניאו-מסורתיים מפעילים אסטרטגיה נוספת: פרשנות. לדידם, יש לפרש את המקורות המסורתיים לאור עקרונות הומניסטיים, ליברליים או דמוקרטיים. אלא שגם אם שערי פירוש לא ננעלו, פרשנות איננה המצאה. שום מדרש, יצירתי ככל שיהיה, לא יוציא את "לא תחיה כל נשמה" מידי פשוטו, ושום פירוש לא ינקה את הטינופת מ"אשה – חֲמַת מֵלֶאֱת צוּאָה, ופִּיה מֵלֵא דֵם".

יתר על כן, גם כאשר יש פרשנויות ליברליות וסובלניות יותר, עליהן להתחרות בפרשנויות לא-ליברליות ולא-סובלניות. דוגמה לכך היא המיתוס של שמשון, שזכה לפרשנויות מודרניות מידי כותבים כמו ז'בוטינסקי ודויד גרוסמן. גם הרוצחים ששרפו את משפחת דוואבשה בקיץ 2015 לקחו השראה משמשון. העיקר עבורם היה רעיון הנקמה, ואותו הם הטביעו בגרפטי על קירות הבית. חודשים אחדים אחר כך צולמו תומכיהם רוקדים בחתונה כשהם מניפים כלי נשק ודוקרים בסכינים את תמונתו של עלי דוואבשה, שנשרף כשהיה בן שנה וחצי, ומזמרים את שיר הנקמה. מילות השיר הן מילותיו של שמשון: "זכרני נא וחזקני נא אך הפעם הזה, האלוהים, ואִנְקָמָה נָקָם אֶחָת מִשְׁתִּי עֵינַי מִפְּלִשְׁתִּים". כמקובל בחוגים אלו, המילה "פלישתים" הוחלפה ב"פלסטיין". האם שמשון הטרוריסט הנוקם של קנאי הימין הדתי אותנטי פחות משמשון הדון ז'ואן ההרקוליאני של ז'בוטינסקי, או מזה האדיפלי של גרוסמן? כפי שסיכם בפשטות תושב הגבעות ביצהר, "יש כאלה שבשבילם להיות יהודי אמיתי זה לכתוב פיוט חסידי חדש על אהבה; ויש כאלה שבשבילם זה לתקוף כפר ערבי".

הצלחות פרזיטיות ומוגבלות

לאמיתו של דבר, בדיוק בגלל ריבוי המוטיבים ומגוון הפרשנויות שניתן להעניק להם, השאלות העומדות בלב הפולמוס בין מגיני הדת ובין מבקריה – האם האסלאם "הוא סקסיסטי במקורו", או האם היהדות או הנצרות הן דתות פטריארכליות במהותן או שמא הן אמצעים לשחרור ולצדק חברתי – אינן שאלות רלוונטיות. התחייה הדתית-לאומנית מציבה שאלה אחרת: מה קורה כאשר המסורת מתנגשת עם סטנדרטים ליברליים כמו שוויון בין המינים, חירות מינית או גבולות הסמכות הפוליטית? השאלה היא כיצד ראוי להתמודד עם ההתנגשות הזאת, ולא מהי הפרשנות האותנטית של המסורת.

כאן התשובה הניאו-מסורתית ברורה: הדרך להניא את ההמונים משמשון הטרוריסט היא לספק לו שמשון הומניסטי יותר. צריך לתקשר עם הדתות במונחים שלהן, לבקר אותן, כביכול, רק מבפנים ומתוך מחויבות מפורשת לערכן; נוסבאום מכנה זאת "רפורמה פנימית", ומייקל וולצר נהג לכנות זאת "ביקורת אימננטית" וכיום הוא מדבר על "מעורבות ביקורתית". ומדוע? משום שיש פרשנויות ליברליות זמינות לכל המסורות הגדולות, ומשום שקידום הפרשנויות הללו מכבד יותר את המסורת ואפקטיבי יותר מבחינה פוליטית מאשר קידום ערכי הליברליזם והדמוקרטיה במונחי הרציונליות והאוניברסליזם של הנאורות.

זוהי הנחת היסוד השנייה של הניאו-מסורתיות: תפיסת עולם פרוגרסיבית בלבוש מסורתי תהיה מושכת יותר מליברליזם אוניברסליסטי, וכך היא תוכל לשמש חלופה מתונה לתחייה דתית לאומנית ואנטי-דמוקרטית. אם נצליח לגרום להמונים לאמץ רעיונות של דמוקרטיה ושוויון באמצעות ניסוחם במונחי המסורת, התיקון החברתי יתחולל **מתוך** המסורות המקודשות – מבלי שייצור ניכור ומבלי שיעורר מהפכת-נגד. זו נראית, לכאורה, גישה מתקבלת על הדעת. שהרי תרבויות אינן נוסחאות סגורות, אלא יצירות פתוחות ומתפתחות בלי הרף. אם אפשר לתקן את פגמיהן בתהליך מפויס של רפורמה פנימית, האם אין זה עדיף במובהק על התנגשות ומהפכה?

אין ספק שגישה זו נחלה הצלחות מסוימות. הדוגמאות הבולטות ביותר, שתומכי הניאו-מסורתיות אוהבים להיתלות בהן, הן יוזמות פנים-דתיות לשיפור מעמדן של נשים. כראיה לכוח של רפורמות ליברליות שנעשות מתוך המסגרת המסורתית, וולצר מצביע על נשים יהודיות "מכל זרמי היהדות" שדורשות "שוויון בשפה של המסורת", ועל תנועות פמיניסטיות אסלאמיסטיות ש"מציעות פרשנות-מחדש לחוק האסלאמי הנוגע למעמד הנשים". באופן דומה, הסוציולוג ניסים מזרחי רואה בתנועות נשים אסלאמיסטיות במצרים, שמתוארות בעבודתה של האנתרופולוגית סאבא מחמוד, מופת לכוחה של הגישה המסורתית כחלופה לליברליזם: "דווקא פוליטיקה דתית של אדיקות היא שאפשרה לתנועות נשים ליצור שינוי חסר תקדים במידת מעורבותן של נשים במרחב הציבורי-הדתי. [...] לא ההתנגדות הליברלית או התביעה הליברלית לשחרור הן שהניעו את הפעולה הנשית, אלא דווקא העצמת החיבור של הנשים אל המסורת היא שאפשרה לכוון מחדש, ומתוך עולם המשמעות הדתי, סובייקטיביות נשית משנה מציאות".

ניתוח זה לוקה בשלושה כשלים אופייניים. ראשית, התיאור חלקי באופן מטעה. גם אם תנועה כזאת או אחרת משתמשת ברטוריקה דתית או פועלת במסגרת הממסד הדתי, הדחף לדרוש שוויון לנשים נובע מהשפעתם של ערכי השוויון של הליברליזם והפמיניזם על החברה. השאיפה של נשים דתיות, יהודיות או מוסלמיות, לשוויון אינה נובעת באופן אורגני מ"עולם המשמעות הדתי". על כן, הפנייה לעולם המשמעות הזה היא לעולם פנייה טקטית – עובדה שניאו-מסורתיים נוהגים להכחיש.

שנית, מדובר בטקטיקה שהאפקטיביות שלה מוגבלת. גם אם מקבלים את התיאורים הוורודים ביותר להצלחות הללו, ההישגים הקונקרטיים של יוזמות כאלה חלקיים מאוד ומוגבלים לתחומים שבהם תפיסות פרוגרסיביות שמקורן מחוץ למסורת התבססו בקרב חלקים ניכרים מהחברה המסורתית. שוויון בין גברים לנשים הוא אולי המקרה הבולט ביותר. הטקטיקה הניאו-מסורתית היא טפילה על גב הצלחתה של הנאורות, שאליה היא מבקשת להתכחש.

שלישית, ההישגים הטקטיים הללו גובים לעיתים מחיר אסטרטגי. כמו שמחמוד עצמה מבחינה, "ההשתתפות של נשים בזירות ציבוריות כאלה של פדגוגיה איסלאמית [...] משמשת לשימור מסורת דיסקורסיבית שרואה בשעבוד לרצון טרנסצנדנטי (ומתוך כך, במקרים רבים, לסמכות גברית) יעד נכסף".

יין חדש בחבית ישנה

ההסבר לכשלים הללו אינו נסיבתי אלא מבני. המאמץ הטקטי לקדם את הפוליטיקה הפרוגרסיבית בכסות דתית, שאמורה להפוך אותה למושכת יותר, שגוי בעיקר משום שהוא מניח שהדבר היחיד שמעניין באמת את חסידי המסורת הוא ביטוייה החיצוניים של הדת, ולא תוכן החיים הדתיים; אוצר המילים, ולא המשמעות שלהן; ארון הספרים, ולא מה שהספרים אומרים; המנהגים, ולא הסמכויות שקובעות אותם.

מהנחה זו משתמע שחייבות להימצא דרכים "לצקת תכנים חדשים למסורת", לתקן אותה ולפרש אותה באופנים שעולים בקנה אחד עם תפיסות ליברליות ולא ינכרו את הציבור. לשמור על "החבית הישנה בצורתה הישנה", בלשונו של אחד העם, גם כאשר ממלאים אותה ב"יין חדש מגפן נכריה".

אלא שבחלק גדול מהמקרים, כוח המשיכה של החיים הדתיים מצוי במקום אחר לחלוטין: בעוצמה הרגשית ובנחמה המטאפיזית שהם מספקים. הדת מבטיחה משמעות טרנסצנדנטית, ערכים מוחלטים, סמכות ברורה וזהות נעלית. מי שמחפשים את התחושה ה"סמיכה" של משמעות והשתייכות שכל אלה מעניקים, לא יתרשמו מגרסאות ליברליות מדוללות של הדת.

אם הקריטריון הוא אותנטיות תרבותית, הליברליזם המחופש של הניאו-מסורתיים לא משכנע יותר מהתחייה הדתית של הריאקציונרים. הליברליזם האוניברסליסטי שהמעורבות הביקורתית מבקשת להזריק אל תוך המסורת הדתית זר לחושים המסורתיים והאקסקלוסיביסטיים של נמעניו. אלה מחפשים אינטנסיביות, כנות וטוטאליות, ודווקא את התכונות האלה הדמוקרטיה הליברלית אינה יכולה ואף אינה צריכה להציע להם. היא יכולה להציע רביזיה של המורשת והחלפה של תאולוגיה ופולחן בתרבות, היסטוריה ומוסר.

אלא שאת ההמרה הזאת, כאמור, אי אפשר לבסס על יומרה לאותנטיות. היא מחייבת רפורמה של תכנים וצורות. כמו שטען ברדיצ'בסקי, הפיוס ההרמוני שאחד העם מייחל לו, פיוס בין הצורה הישנה של המסורת הדתית לתוכן החדש של ההומניזם המודרני, מתעלם מכך שלעיתים "הצורה לא תקבל אל תוכה תוכן חדש, והיא רק כמעמסה עלינו מקלקלת את רוחנו".

בין קיטש לכניעה תרבותית

אבל גם כאשר תוכן חדש יכול להיכנס אל הכלים הישנים, את הקריטריון לבחירה בין הפרשנויות השונות למסורת אי אפשר לדלות מן המסורת עצמה. במילים אחרות, אימוץ של פרשנות ליברלית או הומניסטית לתכנים המסורתיים והעדפתן על פני פרשנויות אחרות אינו יכול להתבסס על עקרונות פנימיים למסורת, שכן אלה אינם מעניקים עדיפות לפרשנות זו (ובמקרים רבים מעדיפים במובהק את הגרסאות המתחרות דווקא). מסורתנים שמבקשים לקדם גרסה הומניסטית של המסורת חייבים להישען על עקרונות ליברליים אוניברסליסטיים. אלא שאז הם מוצאים את עצמם שוב בנקודת הפתיחה – יבואנים של יסודות זרים ומנוכרים.

זו הנקודה שבה המסורתנות החדשה נעשית מסוכנת. בשאיפתה לקרוץ להמונים, הניאו-מסורתיות נאלצת להכחיש את טבעה הרוויזיוניסטי ואת יסודותיה ההומניסטיים ועוטה על עצמה מעטה מלאכותי של דתיות. אבי גבאי הכריז לאחרונה כי "יהודי לא יכול באמת שלא להאמין באלוהים", ויאיר לפיד קבע ש"האמונה באלוהים אינה דת, היא רגש", כזה שכל יהודי יכול ואמור להרגיש. הקריצות הללו של הפוליטיקאים נתמכות על ידי אינטלקטואלים כמו יהודה שנהב, המציע את ההיסק התמוה שלפיו "יהודי לא יכול להיות חילוני מכיוון שהיהדות היא גם דת וגם לאום", או אסף ענברי שקובע כי "התרבות העברית אינה יכולה להיות תרבות של אתאיסטים".

הגרסיה הזאת בלתי נמנעת מרגע שנאמנות למסורת נעשית אמת המידה והפנייה לערכים אוניברסליים נפסלת, אם מטעמים טקטיים ואם מטעמים אנטי-ליברליים, בשם השאיפה "להתחבר אל העם". שכן "יהדות בלי אלוהים היא מילה ריקה", כמו שכותב ענברי. מרגע שהעניקו למורשת הדתית סטטוס מחייב, הניאו-מסורתניים מתקשים לתחום את סמכותה. הבחנתו של אחד העם בין תוכן לצורה, גם אם אפשר להעניק לה מובן עקבי, מזמינה את הביקורת: "החבית קדושה לך וכל הנוגע בה כאילו נוגע בכל אשר לנו, אבל על היין לא תשמור?" אם נאמנות למסורת היא היסוד, כיצד ניתן להתעלם מעיקריה – יראת שמיים, אמונת חכמים, תורה ומצוות?

אלא שההתחזות הכפויה הזאת אינה מייצרת אותנטיות. מקס ובר כתב:

לעולם לא תיווצר נבואה חדשה [...] מלהיטותם של כמה אינטלקטואלים מודרניים לרהט את נפשם בחפצים עתיקים שהאותנטיות שלהם מובטחת. האינטלקטואלים האלה נזכרים אז שהדת הייתה בעבר אחת מן הענתיקות הללו, ושאותה אין בידם לרכוש. במקומה הם מעצבים לעצמם מין בית תפילה ביתי, שאותו הם מקשטים בשובבות בצלמיות קדושים מרחבי העולם; או שהם תרים אחר תחליפים בכל סוגי החוויה הנפשית, שהם מייחסים להם סגולת קודש מיסטית ואז מציעים אותם למכירה בשוק הספרים. אין זה אלא מעשה פשוט של הונאה או רמייה עצמית.

רגשנות כמוצר צריכה, או במילה אחרת – קיטש. מבחינה זו "שישי ישראלי", טקסי הפרשת החלה של ליהיא לפיד וקמפיין המזוזות של איתן כבל אינם שונים מדפי מקורות הקושרים את סוגיית "אלו ואלו" לפלורליזם או את "תנורו של עכנאי" לליברליזם. הם מעניקים את החמימות הרגשית של מורשת אותנטית בגרסה סטרילית ונינוחה, ללא מחויבות וללא אי-נעימות. אם קיטש אסתטי הוא "כפירה מוחלטת בחרא", כפי שכתב מילן קונדרה – הכחשה של "כל הדברים בקיומו של האדם שמעצם מהותם אין להשלים עמהם" – הקיטש הדתי הוא הכחשת כל מה שאין להשלים עמו בדת. מטרתו לעורר "רגש שההמונים יכולים להיות שותפים לו". הוא מעניק ריגוש במקום עיון, תחושת משמעות במקום משמעות; סנטימנטליות כתחליף ליצירה תרבותית

ולאמונה דתית גם יחד. בדיוק לקיטש הזה לעג שלונסקי בביקורתו על היידישקייט המאוחר והדביק של ביאליק: "עתה רשאים אנו לומר בבטחה נוגה מאוד: שיא הכיסופים התרבותיים של היהודי – לכל שדרותיו – הוא בכל זאת [...] 'עונג שבת'".

אולם הסכנה של ההתחזות הניאו-מסורתית איננה רק ההתבוססות בקיטש. כדי להחניף לסנטימנט הנייטיביסטי ולזכות בתחרות האוטנטיות והנאמנות למסורת, המסורתנים החדשים מרחיקים את עצמם מהרפורמטורים הליברליים, ומבלי משים חוברים לריאקציונרים.

לדעת יאיר לפיד, היהודי החדש של הציונות נפל ל"בור פילוסופי גדול: החלוצים הצעירים לא הצליחו לענות על שאלה אחת – אם הם ניתקו מגע מן היהדות, מה יש להם לחפש דווקא בארץ ישראל?" במקום שיתגאה בהישגיה הארציים של הציונות החילונית, לפיד מתנה את ערכם בתאולוגיה שהם היו אמורים להחליף. "מפני הכותל המערבי וקבר רחל שוכחים את עמק יזרעאל", כתב שלונסקי בשעתו.

לאחר שקנה את התעמולה של הציונות הדתית, שלפיה "אם התנ"ך הוא רק ספר היסטוריה, הרי שהברית בין אברהם אבינו לקב"ה היא רק מעשייה קדומה ואין בה הצדקה מספקת לתביעה הציונית על ארץ ישראל", אין להתפלא שלפיד מוצא את התשובה אצל הרב קוק, שלטענתו "יצר מבנה הגותי שלם ומפואר שלפיו הציונות לא הייתה תנועת נגד ליהדות, אלא דווקא המימוש המוחלט שלה". אלא שעבור הרב קוק וממשיכי דרכו, הציונות החילונית, האחזה ב"חושך הרשעה והכפירה המנוולת, הבזויה וחדלת אישים", תממש את היהדות רק כאשר היא "תכנע לאורה של תורה ודעת אלוקים" על פי החזון המשיחי של "מקדש, נבואה, ומלכות". בברית בין הבתרים, שעליה לפיד המבולבל מבקש לבסס את צדקת הציונות, הובטחה לא רק ירושת הארץ אלא גם הורשת העמים היושבים בה. ובתנ"ך, שאותו אימץ כמקור סמכות, נקבע גם מה יש לעשות במחללי שבת, אוכלי שרצים ובוועלי נידות.

גם ענברי אינו מוכן בסופו של דבר להסתפק ב"תפישת התרבות העברית שבה החזיקו ביאליק, אחד העם ושאר מנהיגי התרבות העברית בדור התחייה ובתקופת היישוב", שכן זוהי תפיסה "לאומית חילונית" נטולת "משמעות תיאולוגית". שוב הגלישה הבלתי נמנעת מהתייחסות למסורת והתמודדות איתה – לכניעה בפניה ולקבלה של תנאיה. ההתמודדות עם היהדות איננה אותנטית מספיק אם היא אינה נעשית במונחיה של המסורת הדתית עצמה. אחרת "היא סתם פולקלור". מה שנפתח בשיר הלל של ענברי למעצבי התרבות העברית בדור התחייה ובתקופת היישוב, מסתיים בקול ענות חלושה ובהכנעתם תחת התאולוגיה הדתית שהם ביקשו לדחות. "אין משמעות יהודית רצינית לאהבת התנ"ך שבה מנפנים סופרים ומשוררים ישראלים חילונים, אם אין להם מה לומר על ספרי התורה", כותב ענברי. שוב יוצא שכדי להתקבל כבת לגיטימית ליהדות, על התרבות העברית להרכין את ראשה בפני התאולוגיה. כל כך מדוע? פשוט מפני שהיא שם. לא נדרשות שום הצדקות – לא פילוסופיות, לא מוסריות ולא פוליטיות. במקום הצדקות נדרשת חובת נאמנות. מה זה אם לא אורתודוקסיה?

מלחמת תרבות

חשוב לסלק אי-הבנות או סילופים צפויים. הביקורת על הניאו-מסורתיות איננה קריאה לאתאיזם או לניתוק מהמורשת היהודית והיא גם אינה שוללת יוזמות לעדכון ולמודרניזציה של הדת. ניסוח פרשנויות ליברליות ושוויוניות ליהדות, ולמסורות דתיות אחרות, הוא מפעל ראוי בפני עצמו, ודתיות שעברה ליברליזציה יכולה לשרת מאבקים לשחרור ולשוויון. אבל השימוש במסורת כאמצעי לגיוס דוחק את הניאו-מסורתיים לדילמה שאין ממנה מוצא. אם יכריזו על מטרתם – תיקון ליברלי של הדת – כלומר אם ייחשפו במוצהר כשוללי הדת

בלבושה הישן, יאבדו את יומרתם לאותנטיות ואיתה גם את כוח המשיכה המסורתי שהם שואפים אליו. לעומת זאת, אם הם מבקשים להסתיר את הרוויזיוניזם שלהם, עליהם להימנע מלשלול את מה שראוי לשלול, וכך הם מעניקים לתחייה הדתית דריסת רגל מכרעת.

הדחף הנארוֹדניקי "להתחבר לעם" דוחק את המסורתנים החדשים לאפשרות האחרונה. השאיפה להתמזג עם הסנטימנט המסורתי גורמת להם להשיל – או לפחות להסתיר – את הקצוות הביקורתיים, לכסות על הסתירות, להצניע את השוביניזם הלאומי, שנאת הנשים, הגזענות, האמונות התפלות, הבורות והאלימות שבדת, במקום לדחות את היסודות הללו באופן ברור ומפורש. הדרישה התמימה כביכול לחיבור למסורת ולמעורבות במורשת הופכת לדרישה לעשות זאת במונחיה של המסורת הדתית ולקבל את המסגרת שהיא מכתיבה.

התחדשות יהודית אמיתית איננה צו פיוס אלא מלחמת תרבות, או מה שבזמנים שעוד קראו לדברים בשם כונה "שינוי ערכים". גישה כזאת אמנם לא בהכרח תמשוך את בעלי הרגישות המסורתית, אבל למי שמעוניינים בחברה סובלנית, פתוחה ומתקדמת אין מנוס ממנה. ראוי לעסוק במסורות דתיות, אבל לא במטרה לגייס את ההמונים ולא על בסיס קבלה של תנאיהן. אחרת, השאיפה להתחדשות מחזקת בסופו של דבר את היומרה הדתית לסטטוס מועדף ולסמכות. וכך היא משחקת לידי הריאקציונרים ומובילה לדלדול תרבותי, ובסופו של דבר ללאומנות.

ד"ר אסף שרון הוא מרצה בכיר בחוג לפילוסופיה וראש תכנית פכ"מ באוניברסיטת תל אביב, ומייסד-שותף ועמית בכיר במרכז מולד.

מאמר תגובה מאת רון מרגולין:

על הפוטנציאל הפוליטי של תנועת ההתחדשות היהודית

מאמר תגובה מאת יותם יזרעאלי:

נגד תפיסת האותנטיות הליברלית-חרדית

מאמר תגובה מאת אלי אושרוב:

שתיקתו של הליברליזם היהודי (פורסם באתר "העוקץ")